

ADATOK UDVARHELYSZÉK ÁLLATTARTÁSÁHOZ (1570—1610)

IMREH ISTVÁN és PATAKI JÓZSEF

Az állattenyésztés szerepe, fontossága

Az udvarhelyszéki falvak mezőgazdaságát a földművelés és állattenyésztés szoros összefonódása jellemzi¹. A szántóterület bővülése, jelentőségének növekedése együtt jár az állattenyésztés szerepének fokozódásával. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy egy kisebb létszámú és döntően állattartó társadalmi csoportnak az állatállománya nem csökkenhet a népszámnövekedés következtében vagy más termelési ágak terjedésével. A századforduló viharos eseményei, az elszegényedés szintén csökkenthették az állatállományt. Más kérdés azonban az állatállomány nagysága és más az állattartás fontossága. A növényi eredetű élelmiszertermelés alapvető feltételei közé nem csak a föld tartozott, hanem a föld termőképességét biztosító, trágyát szolgáltató állat, s főként az igavonó barom, az ökör. Sőt a szántóterület, a föld megszerzése ekkor még könnyebben megoldható feladat, mint a hiányzó állatállomány pótlása. Ez a gyakori külső támadások következtében nagy veszélynek van kitéve: mennyisége, az igaerő megléte vagy hiánya elhatározóan befolyásolta a mezőgazdaság folytatását.

Az ugarhagyás, a szántóföld felerészének pihentetése önmagában nem volt elégséges a talaj táperőinek visszapótlásához. Az istállókban, pajtákban felgyült trágya nélkül, a legelő s pihenő állatokkal szakaszosan („kosározva“), vagy néhol rendszertelenebbül folyó trágyázás nélkül, a növénytermesztés hozama igen kevés lett volna. A többszöri szántás is fokozottabban igényelte az igaerőt. Ökrösfogatokra szükség volt tehát, és a szántóterület kiszélesedésével mind többre². A paraszti gazdaságban ugyanakkor a termékek szállításához, a családi szükségletek biztosításához is nélkülözhetetlen a fogatolt állat, az ökör vagy ló. Amint már láttuk, 1603-ban a Bikfalván lakó Vajda István — miután ökreitől megfosz-

tották —, földjeit megművelni nem tudta, tél közeledtekor tüzelőfája sem volt s így kénytelen volt más faluba, más gazdához költözni, valamint önálló gazdaságát időlegesen feladni³.

A táplálkozásban szintén jelentős szerepet játszott a paraszti háztáj állatállománya. Baromfit, tyúkot, lúdat említenek forrásainkban, de az élelmiszerek között szó esik szalonnáról, disznó aprólékról, sajtról, túróról, ordáról, mézről. A juhász a majorház mellett is tart tehenet a tejért. Nem egy paraszti étkezés leírásánál szerepel a tehén-, disznó-, juh- és így tovább. Természetesen mindez nem azt jelenti, hogy a sokoldalú, bőséges táplálkozás általánossá vált, s mindazt, amit az udvarhelyszéki falu lakója élelmiszerként már megismert, állandóan kellő mennyiségben fogyaszthatta. A gyakori éhínséges esztendőkre eléggé jellemzői korszakunknak éppúgy, mint az állatállományt pusztító járványok. Mindezek azonban még inkább megnövelték az állati termékek értékét, becsét.

A ruházkozásban a gyapjú szerepe vetekszik a kenderével, a lenével s a már ekkor is használt gyapotéval. Takarók, csergék, gyapjú-lepedők, valamint a gyapjú „felső-ruhák“ igen értékesek és nélkülözhetetlenek, különösen a hadban forgó, katonáskodó, fagyot, vihart a szabadban átvészelő szabadok számára. Az állatbőröket is feldogozzák, elsősorban keresztúri, udvarhelyi mesteremberek.

A lótenyésztés súlyát, a háttaló fontosságát a hadviselési kötelezettség is jelentősen növelte, minthogy ez a jobbágyság terjedése ellenére, még igen széles réteget érintett. A lóval hadiszolgálatra kötelezett székely számára a társadalmi rendjéhez, a primipilusi rendhez tartozás nélkülözhetetlen feltétele volt a lovon való hadbavonulás, s így a lónevelés, a lótartás.

Az adót s más (például katonai) terheket viselni köteles udvarhelyszékiek számára a legkönnyebben értékesíthető áru szintén az állatállományból kerül ki⁴. Értéke változik, a háborús viszonyoktól, a kereslettől is függően⁵.

Az állatkereskedelem már a parasztok között is eléggé általános és — miután Erdély a XVI. században már nem egyszer kénytelen moldvai, havasalföldi állatokat vásárolni⁶ — feltehetőleg többen sikerrel foglalkoznak vágó-állatok, tenyész-állatok eladásával. 1597-ben például szombatfalviak közötti perből tudjuk meg, hogy Szőlös György átadott Bernát Andrásnak 30 forintot „úgy, hogy kereskedjék vele“, 16 forintért vegyen vágni való ökröket, teheneket, 14 forintért pedig berbécset és juhot. Azelőtt hárman voltak társak, s már hosszabb idő óta adták-vették az állatokat ilymódon⁷.

A tenyésztett állatfajták

Az udvarhelyszéki falvak állattenyésztésében jelentős szerepet játszó lótartás — mint már említettük — a lovas katonáskodási, hadbaszállási kötelezettséggel is összefüggött. Elsősorban tehát háttalókat, valamint a fuvarozásnál, közlekedésnél használt szekeres lovakat neveltek. Fajtáját tekintve, az ún. székely ló, tarján eredetű, kistermetű, edzett, igény-

telen állatfajta. Meg kell említenünk azt is, hogy a székely ló és a moldvai ló igen sok hasonlóságot mutató, rokon fajta lehetett. Magáról az oroszhegyi lóról, mint külön táji változatról is beszélnek, hangsúlyozva, hogy színe rendszerint fekete és pej⁸. Udvarhely városbeli primipilus „egy pej szőrü kancát ada hét forintéért“ — olvashatjuk egy vallomásban, s ugyanakkor udvarhelyiek említenek „pey“ ló mellett, öt „kék“ kancát is⁹. Természetesen nem csupán egy lófajtát tenyésztettek. A hadjáratok során is zskákmányoltak lovakat; így 1596-ban tárgyaltak a szék joghatósága előtt egy olyan esetet, amelyben az előző évi havasalföldi had „nyereségéből“ az egyik pereskedőnek „részében jut egy paripa“¹⁰.

A székely ló különben már a XIV. században is keresett, és a lovagi tornához használt lovak legszebb példányai Erdélyből és a Székelyföldről kerültek ki: „Országos híriket mutatja, hogy a XV. század elején már a lótenyésztés tekintetében nagymultú Alföldön is szívesen tartják ezeket a székely lovakat“¹¹. A ló ára eléggé változó, ami a korszak rendkívüli eseményeivel, háborús viszonyaival is magyarázható. A magas árak viszont fényt vetnek arra, hogy a tárgyalt korszakban az állatkereslet megnövekedett. A háborús, éhínséges esztendő, az előbbi évtizedekhez viszonyítva, különben is rendkívül megzavarták az árviszonyokat.

Év	Helység	Megnevezés	Ár
1592	Tarcsafalva	ló	4 frt. 25 den.
1597	Újszékely	„ménésló“	16 „
1599	Etéd	ménésló	9 „
XVI. sz. vége	Udvarhely	kanca	7 „
1603	Bözöd	ménésló	16 „
1604	Bogárdfalva	ménésló	12 „
1604	„	gyermekló	10 „
1605	Tarcsafalva	13 ménésló	200 „
1605	„	hátasló	50 „
1607	Semjénfalva	ló	32 „

Ha tekintetbe vesszük a hátasló árát, valamint azt, hogy egy „szabalya“ ára 1592-ben 12 forint volt, a dárda pedig 1602-ben száz pénzt, azaz egy forintot ért¹², arról is fogalmat alkothatunk, hogy a szabad székelyek katonai szolgálata nem kis anyagi terhet jelentett.

Fontosságát tekintve nem kisebb jelentőségű a szarvasmarha tenyésztése sem. A székelyek s következőleg az udvarhelyszékiek ősi adóneme „az ökörsütés“ is arra utal, hogy a letelepedéskor, valamint az azt követő évtizedekben a legnagyobb súlya elsősorban a szarvasmarha tartásnak volt. A XVI. század végén a valamikori „ökörbőségről“ már nem beszélhetünk. Számuk megcsappant, s 1571-ben panaszzolják, hogy a székely székekben, akinek eddig 12 ökre volt, most 4 vagy 2 ha van, akinek 8 vagy 6 volt, 2 ha még van, de nagyobb részének már egy sincs¹³. A szarvasmarha tartás azonban a XVI. század végén és a XVII. század elején még így is jelentős. Az ökröket és teheneket számtalan pereskedés-

ben említik ; s bár az egy-egy családra eső számot megállapítani nem tudtuk, 6, 8, néha 10 ökröt is találunk a módosabb libertinus családok birtokában. Árukra vonatkozólag a következő adatokat közöljük :

Év	Helység	Megnevezés	Ár
1590	Gagy	egy üdő barom	5 frt.
1590	"	12 ökör	96 "
1593	Farkaslaka	1 ökör	5 "
1595	Telekfalva	2 ökör	7 ¹ / ₂ "
1597	—	2 ökör	8 "
1597	—	egy üdő tehén	4 "
1604	Szentlélek	3 tehén	32 "
1605	—	2 tehén	32 "
1605	Tarcsafalva	3 üdő borjastól és 1 borjuzó üdő	55 "
1605	"	2 tulok	10 "

A tenyésztett szarvasmarha fajtákra színéből, s a későbbi utalásokból következtethetünk. A villás szarvú, nagy testű, edzett és igénytelen fehérszínű szarvasmarha lehetett a legáltalánosabb. Forrásaink is a leggyakrabban fehér, szőke színű tehenekről és ökrökről tesznek említést. 1607-ben 8 ökrőről beszélnek Udvarhely városbeli pereskedők. Ezek közül 6 szőke, 1 rőt, 1 pedig „reöt alacz“. Három tehenet is említenek s ezek közül is egy szőke, a másik kettő szintén világos színű („belczek“). Borjaik kormos, „zeoke“, „tarczia“ és „belcz“ színűek¹⁴. Más fajtákat is tartottak azonban, s erre elsősorban a vörös szín utal. A hodgyaiak például 1604-ben két vörös szőrű tehenet említenek¹⁵.

A bivalyartásról alig van értesülésünk. Annál inkább érdeklődésre tarthat számot az az 1598 évbéli adat, amely szerint Keresztúr városi Varga Jósától a Rugonfalván lakó Egei Györgyné négy forintot követel „egy bial bőrért, melyet érlelni adott volt“¹⁶.

A juhtenyésztés megnövekedett fontosságára az ún. „major“-házak nagy száma is utal¹⁷. Igen sok közülük magántulajdon, tehát feltételezhetjük, hogy egy-egy birtokosnak, szabad székelynek saját, külön pásztorolt juhnyája volt. Más esetekben a „juhos emberek“-ről, tehát az együttesen legeltető juhos gazdákról, a falu közösen őrzött juhnyájáról olvashatunk forrásainkban. A juhlegeltetés ugyanakkor sok gondot is okoz. A kisebb-nagyobb juhnyájak összevissza legeltetését már szabályoznia kell a faluközösség lakóinak, kijelölve, időhöz kötötten, egyes területeket, s megtiltva más határ- s legelőrészeket.

A hatalmaskodó behajtási esetek, valamint a nyáj egy részének eltulajdonítása igen gyakori az esztenák környékén. A hegyekben könnyebben lehetett messzire vinni a lopott juhokat s jellemző, hogy 1590-ben Vargyason keresik a Segesvár melletti almakereki (Fehér vm.) jobbágyok közel száz juhát¹⁸. 1591-ben a vargyasi és a bardócfalvi „nemesek“ vitáznak megölt juh miatt, s ugyancsak 1591-ben Udvarhelyszék területén keresnek 40 Csíkszékből ellopott juhot¹⁹. Két baconi és egy hermányi illető-

ségű lakos 1604-ben az almási „juhok emberek“ 490 juhát hajtotta el és ugyanabban az évben 700 juh elhajtásáért is pereskednek²⁰.

Az eltulajdonított jószág kinyomozásának szokásrendje ekkorra már kialakult. Csupán egy példát idézünk 1606-ból a „nyomkövetés“-re: „... az elmúlt napokban lopták volt el valami juhait az váraljaiaknak, mely el lopot juhoknak nyomán jöttek Ujj-Székelyig, az Ujj-székelyiektől nyomot kértek ki, mingyárást embereket attak melléjek, az nyomon meg indultak ...“²¹ és mert a nyom nem vezetett tovább, így derítették fel, hogy az újszékelyi pásztorokon követelhetik káruk megtérítését.

A juhok fejtájáról keveset tudunk. Csupán a Csík székből ellopott juhokról mondják el, hogy „ki fejr ki zükek“ (szürkék)²² voltak.

Az esztenán található termékekről, eszközökről, ruhákról egy bethlenfalváról való pásztor 1596-beli a madéfalvi (Csíkszék) tolvajlása során szerezhettünk tudomást. Ő és társai „12 veder ordát, egy kerittő sajtot, két tömlőt ... két csiakliat, két zekercét, egy harisniat es egy egy serleget vittek el az esztenáról, két nyreo ollót és két gattiat is vittek el; egy új bordokot (burduf?) es“²³. A székelyföldi sajt készítés jóhírét Bethlen Gábor fejedelem igazolja, aki 1623-ban keltezett gazdasági utasításában — amelyet éppen Udvarhelyen fejezett be — azt rendeli, hogy: „Székelyföldi módra csinálják az sajtokat, tömlöket ...“²⁴.

A juhásztorral való egyezsége 1590-ből van adatunk. E szerint két sós sajtot, két tömlőt és egy veder ordát kellett volna a pásztoroknak adnia minden juh után²⁵. Ez az egyezés ara enged következtetni, hogy a pásztorok előre megszabott sajt- és orda-járandóságot ígérve, vállalták mások juhainak őrzését. A pásztorberről külön nem szólnak forrásaink. A pásztorért való kezességvállalásról azonban tudjuk, hogy már ekkor szokásban volt²⁶.

A juhok árára jellemzőképpen egy 1605-ből való adatot közlünk. E szerint 47 juh ára 75 forint volt, ami körülbelül 5 „ménés ló“ árának felelt meg²⁷.

A sertésenyésztést megkönnyítette a szabad tartás, az erdei makkoltatás. A disznók száma eléggé nagy volt. A köröspatakiak például 1599-ben egy balavásári nemes asszony 125 disznóját hajtották el. 1600-ban a füleiek és a dobaiak „vizkereszt“ (január 6.) tájban 65 disznót öltek meg egy vitás szálláshelyen és 400-at hajtottak be. Egy udvarhelyi perben, 1607-ben, 40 sertés felett osztozkodtak²⁸. Nem tudjuk az egyes gazdaságok sertésállományát meghatározni. A szék színe előtt folyó viták mindegyikére azt tanúsítják, hogy egy-egy jobbágytartó birtokosnak, egy-egy falunak, szabad vagy jobbágy háztartásnak gyakran volt tekintélyes számú sertésállománya. 1589-ben például négy fiátfalvi jobbágynek 135 sertését hajtották be a keresztúri nyomás-határból. Egy sófalvi örökösödési perben pedig 19 disznót követeltek az alperesek²⁹.

A sertés ára — mint a többi állaté is — igen magas és eléggé változó. 1604-ben különben 10 disznót 80 forintért, 2 disznót és 1 süldőt 5 forintért adnak el, amikor a lónak 12 frt, egy pár ökörnek 25 for az ára.

A disznók számára szabad volt a nyomáshatár, ahol azok a gyökerekért mélyen letúrtak. Az erdőn pedig a vizes, mocsaras helyek mentét

kedvelték, valamint a bükk- és csere-erdőket, amelyeknek makktermése a sertés fő tápláléka volt. Különösképpen a gyermekek, de a felnőttek is elég gyakran jártak makkot gyűjteni: „Láttam a lövétei Gábos Antalt is itt a tó hely környékébe — vallja 1604-ben egy lokodi primipilus — hogy makkot szedett. Az után Ter bikbe szállánk másod szállásba az kik makra.“³⁰. Vagyis a makkszedést a szállás környékén egyesek tovább folytatták. Igen óvták a csere- és bükk erdőket, a falu törvényeiben súlyos bírságot róttak azokra, akik ilyen fákat kivágtak vagy aszaltak. A makkra kihajtott disznók számára — akkor ha a falunak nem volt „makkos erdeje“ — béreltek ilyeneket, s néhány már egyéni erdőt bíró jobbágytartó birtokos is fogadott fel bérért makkoltatásra sertéseket. A disznók téli makkra hajtása, az általunk vizsgált időszakban, szintén általánosnak mondható. Ez a szokás különben a későbbi századokban is fennmaradt³¹. s az edzett, igénytelen állatok a hó alól is kitúrták maguknak az élelmet. A mesterséges hizlalásra, a takarmányozásra tulajdonosaiknak nem volt nagy gondja, csak pásztorlásukra kellett időt szakítani vagy a pásztorbért megfizetni³².

Az udvarhelyi várhoz, a fiskális birtokhoz csatolt havasokban tartott disznókat megdézsmálták; a tanúk szavaival élve: „Az Urunk havasán hizott disznókat megtizedelték“, és disznódézsmát adtak a várhoz tartozó jobbágyok akárhol „hizlalták“ is sertéseiket, ami eléggé sokszor panasztételre készítette őket³³.

A méhészetről közelebbi adataink nincsenek, de a méhkasokról, fák-ról leszedett rajokról forrásaink is szólnak³⁴.

Végezetül a halászatot és a vadászatot említjük, amelyek régi gazdasági jelentőségüket elvesztették ugyan, de még ekkor is hozzájárultak a nép élelmezési gondjainak enyhítéséhez, részben pedig a tenyésztett állatok védelméhez. A falvak folyóvizeiket tiltották, s többször pereskedtek is szomszédos községek halászás joga miatt. A halászás módjáról csupán annyit tudunk meg forrásainkból, hogy Almás és Vargyas határában var-sával is halásztak³⁵. A széki jegyzőkönyvekben igen sok tóhelyet is említ-tenek, a halastavakról azonban bővebben nem szólnak forrásaink³⁶. Medve-, farkas-vermek, a vadfogó csapdák ősi formái a helynevekben szerepelnek. Tudjuk azt is, hogy a kikészített farkasbőrrel fizettek — 1604-ben egy ilyen 2 frt-ot ért —³⁷ és a farkasbőr a hagyatéki leltárakban is többször előfordult.

Az állattartás módja

Az állattartás módját a XVI. század végén, a XVII. század elején már a megváltozott viszonyokhoz kellett igazítani. Egyes állatfajtáknak az igaerejére volt szükség, s ezeket nem lehetett rideg tartásmóddal mindig a legelőn őrizni, az év bizonyos szakában haza kellett hajtani, a munkahely közelében kellett tartani. Ugyancsak haza kellett hajtani a fejős teheneket is. Kialakult tehát az istállózó állattartás és az udvarhelyszéki falvakban nemcsak sütőházak, csűrök épültek a lakóház körül, hanem ólak, pajták, istállók is. Az egyes gazdaságok leírásakor gyakran olvas-

hatni, hogy „vayon házam, csüröm és egyéb építések : istállók, pajták, kertek (kerítések) ...“³⁸. Korondiak vallomásából tudhatjuk meg, hogy az istállót úgy építették, hogy a magas fedél alatt „sarjút“ is tarthattak; 1602-ben pedig Sófalván Kelemen András olyan külön ökör istállót épített, amelyben „tíz ökör fért“. Ezt borona fából róhatták össze, mert forrásunk szerint egyik telekről a másikra vitték át³⁹.

Vigyáznunk kell azonban, hogy az istállókról szólva, ne minden esetben mai értelemben vett, jól megépített, zárt épületekre gondoljunk. Későbbi, XVIII. század végi adatok utalnak ugyanis arra, hogy nem egy helységben nagyon kezdetleges még a tél hidege ellen oltalmat nyújtó „pajta“, és a marhák az udvarokon „idestova heverni“ is szoktak és el is kóborolhatnak⁴⁰.

Ezzel kapcsolatosan, ha futólag is, érintenünk kell a telek-beosztás hagyományos, néhol még ma is tanulmányozható formáját. Az udvarokon, még pedig jól kertelt, védett udvarokon tartott állatokról mai zsilvölgyi leírás is hírt ad⁴¹. A kettős udvarok lényege az volt, hogy az utca felőli külső udvarban tartották a jószágot, főleg a szarvasmarhát, s ott állott az istálló is⁴². Hasonló telekbeosztásról tudósít, az udvarhelyszéki Kisbaconra emlékezve, Benedek Elek is : „... a mi telkünk kettős telek volt : nagy és kicsiny, s mintha két gazdáé lett volna, kerítés választotta el“⁴³. Az állatok istállózása tehát már általánossá válhatott, azonban a jószág még sok helyen, a külön külső udvaron, szabadabban mozoghatott még télen is, s a téli enyhelyek sem ismerték minden esetben mai zárt-ságukat.

A legnagyobb gondot az állatok téli takarmányozása jelentette. A szántóföldi növénytermesztésből takarmányként a szalma, a törek, a zab s részben az árpa és a haricska volt felhasználható az állatok etetésére. A legfőbb mesterséges takarmány azonban a széna volt. A szénatermő helyek, kaszáló rétek száma igen nagy volt, s ahogy irtottak búzavetésre szánt földnek, ugyanúgy tisztítottak, irtottak szénafüveknek is. Az erdei, erdőalji kaszálókat a tulajdonosnak el kellett kertelnie, s méginkább a szántóhatárban vagy az annak közelében lévőket. 1596-ban Tarcsafalván kertelt el egy szénafüvet Pálfi Péter „idei hasznáért“, s forrásainkban tömegével fordulnak elő hasonló feljegyzések.

A falu állatállományának a közös kaszálórétről is jutott széna. Farcádon 1595-ben Vajda Györgynek a falutól kapott, osztásos kaszálójáról („rész five“) visznek el két szekér szénát⁴⁵. Hasonló példát a falu közös kaszáló rétéjére még a későbbi századokban is bőven találunk. Gyakori viszont a pereskedés a kaszálókért, s a széna elhordása, eltulajdonítása sem ritka jelenség. Olasztelkén például 1590-ben egy olyan szénafüről vitáznak, amelyen öt szekér széna terem, s amit az alperes elhordatott „kocsiján és lovaival el etette“⁴⁶.

A szántóhatárba eső szánarétet tulajdonosa csak minden második esztendőben használhatta, hiszen amikor nyomásba esett, a legelő állatok jártak rajta. Csak az elkertelés óvhatta meg a szénatermést. Éppen ezért a medeséri határban 1598-ban vállalják, hogy egy szánarét kerítését meg-

csinálják a tulajdonosnak, fűvét meg is kaszálják, fel is takarítják, s a termésemből a gazda is kap két szekér jó szénát.

Nemegyszer azonban úgy határoztak, hogy „Szentgyörgy nap után tilalmas a vetés közt a szénafű“, s így tettek 1595-ben a szentkirályiak is⁴⁷. Ily módon óvták a bevetett határrészben termelt gabonát attól, hogy az elkertelt kaszáló fűvére esetleg legelni hajtott állatok kárt tegyenek benne. A széna eladása, kölcsönzése, a gyakori elkertelések miatt mind sűrűbbé váló viták, mind azt tanúsítják, hogy az állatok rendszeres téli takarmányozása már általánossá vált. Ugyanakkor azt is sejtetni engedik, hogy a téli táplálék biztosítása nem kis gondot okozott.

Az állattartó udvarhelyszéki lakosok házi szénakészlete, bármennyire is törekedtek minél nagyobb mennyiség összegyűjtésére, általában nem volt elégséges. Az állattartás egyik fő szempontja éppen ezért az volt, hogy minél hosszabb időn át legeltetni kell a marhát, az év nagy részében tehát az állatoknak maguknak kellett táplálékukat megszerezniök.

A határt járó állatoktól, a csordáktól elsősorban a termőhatárt védelmezték. Az ugar és a tilalmas határ között gyepű, kerítés („vetéskert“) húzódott, de gyakran vetéskert övezte a falut, s kapuk zárták el a faluból kivezető utakat is, hogy senki se hajthassa ki ellenőrizetlenül marháit a faluból. A falu külön jogszabályalkotási gyakorlatában igen sok határozati pont óvja a vetést. A bevetett, a termő határba tévedt vagy szándékosan odahajtott állatokért súlyos bírságpénzt kellett fizetni.

Szabad volt viszont a legelő állatok számára a nyomáshatár, aratás után a tarló, majd a szántások között az egész ugar. Szabad volt tulajdonosa számára az elkertelt kaszáló tarlója, szabad volt mindenki számára a falu közlegelője és általában az erdei legelő, hacsak valamelyik részét a falu tilalmasnak nem nyilvánította.

Gondot okoztak a legelni járó állatok, hiszen azt is meg kellett határozni mikor, hol legelhet a közös földeken a juh, a ló, a szarvasmarha. S ha valamelyik legelőre a bevetett határrészen keresztül vezetett az út, a marhákat páronként fejüket összekötve vagy jármozva hajtották ki⁴⁹. Ugyancsak gondot okozott az, hogy a falvak közötti határvonalon nem egyszer az egyik falu nyomása találkozott a másik falu tilalmas fordulójával. A nyomás-határon legelő állatok ilyenkor több ízben tettek kárt a szomszédos határrészben, s ez azután sok vitának, pereskedésnek vált forrásává⁵⁰.

Az elkertelt szénafű, a „tanorok“ akkor is gondot okozott, amikor nyomásba fordult, hiszen a legelő állat az ugart járva nemegyszer betört az elkertelt szénarét területére, vagy éppen a pásztorok hajtották oda őket⁵¹.

Meg kellett oldani a szántóhatárban dolgoztatott állatok legeltetését is. A nehéz munkát végző állatokat szántás után — ami nem is folyt az egész napon át — nem hajtották haza, istállóba, hanem a közeli erdőben, vagy a határbeli egyéni tulajdonban lévő szénafű kertekben, a tanorokban legeltették, rendszerint azonban a faluközösség jelölt ki ún. „ököretető“ helyeket, amelyek a falu közös birtokához tartoztak. Ezeken a helyeken pihentették, legeltették az igavonó állatokat, rendszerint más-

nap reggelig, a szántás újrakezdéséig. Ez a szokás még az első világháború előtt is ismeretes volt: „Nyáron semmi állat nem ett idehaza. Délig szántott, hordott vagy trágyázott, mikor mit, délben pedig ment (a legény) az erdőbe etetni, s másnap hajnalig etette“ — így emlékeznek az ún. éjjeli legeltetésre⁵². A lovak éjjeli legeltetésének emlékét még a népdalok is őrzik⁵³.

A jószág táplálása — ott, ahol a szántóföldi takarmány-növénytermesztés (a zabvetéstől eltekintve) hiányzott, ahol a munkaigényes mezőgazdaság a kellő mennyiségű szénakaszálásra, takarásra, behordásra elegendő időt nem engedett — érthető módon rákényszerítette a gazdálkodó embert a természetes legelők kora tavasztól késő őszig való kihasználására. A tölgy- és bükk erdőket pedig még télen át is megkísérelték hasznosítani, makkra hajtva ki a sertéseket.

Jóllehet a XVI. század végére a legeltetési lehetőségek szervezett beosztása és kihasználása, valamint a téli istállózás már általánossá vált, a szállástartás és a téli legelőntartás sem szűnt meg teljesen.

1592-ben az Oroszhegy és Fancsal közötti pert tárgyalták a szék bíróságán. A Nyulad nevű erdőrészt tulajdonjogát vitatók vallomásaiból megtudjuk, hogy ezen a helyen mindkét falu népe legeltette állatait, irtotta az erdőt, egyes részeket magánosok kerteltek el és „szállásokat“ készítettek. Az Ország havasa nevű nagykiterjedésű széki közös birtok szomszédságában volt ez a vitás terület, s mindezideig — mint mondták — az Ország havasán Farcádnak, Lengyelfalvának, Malomfalvának „szálláshelyek vagy on oda fel s több falunak is, senki sem háborgatta meg egymást“⁵⁴. Érdeemes részletesebben is idézni az egyes vallomásokból. Az egyik tanú elmondja, hogy Nyuladot a fancsaliak „kaszálták, szénát csináltak rajta és télbe marhájokat rajta tartották az kik haza nem hozták. A Közép Rezben pedig az szántásban tudom, hogy Fancsali Dénes vett (vetett) vala lent“⁵⁵. A másik tanú szerint a fancsali lakos ökreit „barmait szénán tavasszal“ Nyuladon őriztette, sőt az is kiderül, hogy Fancsali Lőrincnek „istállója volt ott, barmait ott tartotta“⁵⁶. Ősztől tavaszig tehát kint az erdőn teleltek az ökrök, és az ott kaszált szénával táplálták őket, védelmükre pedig istállót is építettek. Az említett helyen lovakat is tartottak. „Az fancsaliaknak méneseket is ... tartottam Nyuladban szénán — olvashatjuk, — nappal ágat vágtam, éjjel szénát adtam nekik“⁵⁷. Egy oroszhegyi lakos szolgálja pedig azt tanúsítja, hogy gazdája „juhait Nyuladban tartotta, én tőlem az pásztornak enni küldött, hogy vigyem az fancsali szállásban, irtásban, mert akkor is irtják vala“⁵⁸. Végezetül disznókról is említést tesznek. Az egyik primipilus vallja, hogy a fancsaliak Nyuladban „disznókat tartották, én is tartám az Fancsali Ferenc disznait ott, ugyan ott laktam velük“⁵⁹.

Hasonló szállásaik voltak az ülkeieknek, a szentlélekieknek, a bogárdfalviaknak, a farkaslakiaknak, az abosfalviaknak, a lövéteieknek, a keresztúriaknak⁶⁰, s bizonyára még más falvaknak is, amelyekről forrásaink nem tesznek említést.

Az állatállomány egyrészének szállásokon, téli legelőn tartásáról későbbi udvarhelyszéki, sőt közvetlenül Oroszhegyre vonatkozó feljegyzé-

sek is megemlékeznek. Forrásaink szűkszavúságát enyhítve a későbbi, teljesebb leírásokra is utalunk itt. Kőváry László 1842-ben figyelte meg, hogy a homoródalmásiak „ha szénacsinalás jó“, kiköltöznek a havasra az állataikkal, s csak a vasárnapot töltik otthon. A Hargitán utazván, egy órai út után látja meg a Vargyasvölgyet; „mezei lakjaival, hol a nyárban begyűjtött szénát, télben a marhák fellegelik...”⁶¹. 1868-ban Orbán Balázs írja az említett Oroszhegyről: „... e falunak éléskamrája azon ropant kiterjedésű havas... mely Gyergyó és Sófalváig rug. Az e havas közötti irtásokat szállásnak nevezik, itt van mindenkinek havasi lakása, pajtája, itt él a falu népe nyaranta, itt legeleti nyájait, itt csinálja téli széna készletét, mert e nép főként marhatenyésztéssel foglalkozik, határtalan havasan legelnek szabadon még télen is, azok a híres oroszhegyi fűrge lovak...” s hozzáteszi, hogy van sok olyan 15—18 éves fiatal fiú is, aki „még falujába se járt soha le...”⁶². Dorner Béla 1904—1909 közötti megfigyelései alapján írja az oroszhegyi és békási lovakról, hogy azok: „... télen is legeltek az erdőn, kikaparva a hó alól a fűvet, vagy a bükkfa rügyeit rágc�álva”⁶³. 1932-ben megjelent írásban olvashatjuk az oroszhegyi lovakról: „Vadon éltek még nem is olyan régen az oroszhegyiek füves lázain... A lovak egész télen át a havason legeltek, nyáron fűvet, télen farügyet és gyökeret ettek, a zabot látásból sem ismerték. Nagy havazáskor maguktól előjöttek s a szabad ég alatt etették meg őket, mert istállóban bezárva, megkötve sohasem voltak”⁶⁴. Végezetül Földes Lászlót idézzük, aki a rideg lótartást 1943-ig követte nyomon az Oroszhegygel szomszédos Zetelaka erdein. „A lósereg egész évben kijárt a legelőre — írja Földes —, márciustól decemberig nem kapott semmi takarmányt, csak amit maga keresett. Télen is kicsapták, ha nagy fúvatag volt akkor 1—2 órára. Az eleséget a hó alól is kivájták maguknak, decembertől-márciusig kaptak szénát és szalmát összekeverve, s csapatostul a szabadban 2—3 cseber vizet”. Télen pedig a boronafalu pajtákban éjszakáztak. Földes a havasi marhatartásról is említést tesz. Szerinte a szarvasmarhák nyáron kosárban (kerítéssel körülvett, védett hely), télen istállóban háltak⁶⁵.

Ez az állattartási mód Erdély más részein, valamint Moldvában és Havasalföldön is általános volt és a román néprajzban kettős szállásos pásztorkodásnak (păstorit de pendulare dublă) nevezi N. Dunăre⁶⁶.

Azokban az udvarhelyszéki falvakban, ahol a határt nagy kiterjedésű vagy éppen távolabbi havasi birtok egészítette ki — s az ilyen falvak száma jelentős — a külterjes, félrideg állattartás ismertetett formái is megvoltak, s mint láttuk, hosszasan fenn is maradtak.

A havasi irtások keletkezésében szerepet játszott az egyéni, az örök-birtok szerzésének könnyebb volta is, hiszen a havasi szállások területe tulajdonképpen a közös földből foglalt, de magánosok kezén, magántulajdonban levő birtokosrész. Másik funkciójuk az állattartással kapcsolatos. E telepek ugyanis a kaszállóterületet bővítették, s a legfőbb takarmánybázist, a szénakészletet növelték. Az irtásföld talaját a legelő állatok trágyázták, javították, s még kis szántások, majd egy-egy helyen új falvak is keletkeztek; az említett helységben például így alakult ki Székely-

varság. Ott, ahol a szállás megmaradt a falu távolabbi sajátos állattartó telepeként, ott is igen megkönnyítette a nagyobb mértékű állattartást. A lekaszált fűvet a faluba szállítani — a feltehetőleg hosszú és rossz utakon — nehéz volt. Sok időt, igaerőt kívánt, s így a széna helyben való feletetése ésszerű megoldásként kínálkozott. A havasi szállás környékén a szénakészlet mellett más táplálékhoz is könnyebben hozzájuthatott a tevelő állat. Lombot vágtak, „csereszénát csináltak“ az állatoknak, már a XVI. században is, mint ahogy a lombtakarmány gyűjtése és feletetése — különösen aszályos években — később is általános gyakorlat volt, s néhol még napjainkban is szokásos. Jóllehet csak az ősi állattartási formák továbbélését leíró, későbbi feljegyzések szólnak a télen a hó alól is élelmet szerző állatokról, mégis joggal feltételezhetjük, hogy a takarmány biztosításának ez a kiegészítő módja a XVI. században nem volt ismeretlen, s a szállások rendszerének életképességét ez is növelte.

Végezetül meg kell mondanunk, hogy a lovak szabadon, pásztor nélkül való téli tartásáról forrásainak kifejezetten nem tesznek említést. E szokásnak hosszú éveken át, majdnem napjainkig való fennmaradása⁶⁷ azonban ezt a gyakorlatot is valószínűvé teszi. Ellene szól viszont az állatállomány értékes volta, különösen a lovak magas ára, ami őrzésüket állandóan, tehát télen is indokoltá tette.

*

Végigpásztázva a paraszti élet fő munkaterületeit, nyomonkísérve a mindennapok termelőtevékenységének folyamatait, arra a következtetésre jutottunk, hogy a XVII. századot megelőző időszak számottevő eredményeket értelt. Általában a mezőgazdaságban és sajátosan az állattartásban, amely már kibontakozóban volt teljesen külterjes formáiból.

Udvarhelyszék gazdasági viszonyainak továbbfejlődését az embert és tájat pusztító háborúk gátolják meg. A feudalizmusban az előrehaladás üteme különben is lassú s a belső társadalmi küzdelmek, a hódítókkal folytatott harcok, a járványos betegségek, s a természeti csapások időlegesen bár, de korábban már meghaladott fokra is visszavethetik a termelést és sorvasztólag hathatnak a már kibomló új formákra. A hagyományok tehát, amelyek a XIV—XVI. század műhelyében kovácsolódnak ki, a feudalizmus következő századaiban is csak lassan alakulnak át, változnak meg⁶⁸, elsősorban a termelési eljárások vonalán.

Az a jelenség azonban, amelyre az udvarhelyszéki anyag elemzése is fényt derített, nevezetesen, hogy egy adott korszakban a termelési technikának több (alacsonyabb és magasabb fejlettségi szintet tükröző) formája is együttélhet, a későbbi századokban is jellemzője marad a mezőgazdaságnak. A fejlődés lassuló vagy meggyorsuló ritmusának megállapításához azonban forrásanyagunk további évszázadokra kiterjedő tanulmányozása szükséges.

CONTRIBUȚII LA STUDIUL CREȘTERII ANIMALELOR
ÎN SCAUNUL ODORHEI
(1570—1610)

(Rezumat)

În primul capitol autorii analizează rolul și importanța creșterii animalelor în cultura plantelor, în alimentația populației și în confecționarea materialelor necesare pentru îmbrăcămintea acesteia.

În capitolul al doilea studiul se ocupă rînd pe rînd, de creșterea celor mai importante animale domestice: cai, cornute, oi și porci. Autorii caută să stabilească care sînt rasele cele mai caracteristice și cele mai vechi ale regiunii respective; constată apoi că urcarea prețurilor animalelor — în perioada cercetată — este un fenomen general.

În capitolul al treilea autorii examinează una din problemele de bază ale agriculturii acestei perioade și anume: modul de întreținere a animalelor. Ei prezintă formele încă destul de generale ale creșterii extensive. Pe baza documentelor unui proces din 1592 autorii descriu întreținerea animalelor la sălașele de iarnă, unde caii și vitele sînt întreținute în parte cu finul cosit, în parte hrănindu-se cu ceea ce pot să găsească în jurul acestora. Modul acesta de întreținere poate fi urmărit și în anii de mai tîrziu, în 1842, 1868, 1904—1909, 1932 și 1943. Existența formelor vechi de creștere a animalelor, nu exclude, firește, extinderea treptată a modului de întreținere în grajduri. Răspîndirea stabulației animalelor este documentată de autori prin prezentarea datelor privitoare la strîngerea furajelor necesare și la sporirea numărului grajdurilor.

Autorii constată că țărani din scaunul Odorhei construesc grajduri pentru adăpostirea animalelor lor. În legătură cu problema furajării, ei cercetează posibilitățile de păscut ale animalelor, în hotarul satelor și cele ale strîngerii finului pentru iarnă.

Se poate constata că obștea își apără fînețele și caută să prelungească timpul ținerii animalelor la păscut în hotarul satului, apărînd în același timp și semănăturile de aici. În acest cadru autorii sînt constrînși să cerceteze și o serie de alte probleme cum ar fi: păscutul de noapte în timpul verii al animalelor de tracțiune, mînarea porcilor la ghindă, oieritul și altele.

În concluzie autorii constată că dezvoltarea petrecută în agricultura Transilvaniei în cursul veacurilor al XIV—XVI este foarte importantă. Dezvoltarea însă are un ritm lent și nu este rectilinie. Aceasta reiese și din materialul scaunului Odorhei, care permite și o altă constatare, și anume că în modul de producție feudal din Transilvania, formele de producție și procedeele tehnice de un nivel diferit pot exista împreună încă timp destul de îndelungat.

BEITRÄGE ZUM STUDIUM DER VIEHZUCHT
DES STUHLS ODORHEI
(1570—1610)

(Zusammenfassung)

Im ersten Abschnitt wird von den Verfassern die Rolle und Wichtigkeit der Viehzucht im Pflanzenbau, in der Volksernährung und Kleidung untersucht.

Im zweiten Abschnitt wird die Haltung der Bedeutendsten, gezüchteten Tierarten: Pferde, Rindviehe, Schafe, Schweine gesondert behandelt. Die Verfasser stellen fest, welche die eigenartigsten, angestammten Landesgattungen waren, und dass die Veränderung und das Ansteigen der Preise in der behandelten Periode eine allgemeine Erscheinung war.

Im dritten Abschnitt wird eine Grundfrage der Landwirtschaft dieser Periode, die Art der Viehzucht untersucht. Zuerst stellen die Verfasser die bereits ziemlich allgemein gewordenen extensiven Viehzuchtformen dar. Sie beschreiben auf Grund der Dokumente einem Prozesses aus dem Jahre 1592 die Formen der Viehzucht auf den Winterstätten (Überwinterungsstellen). In diesen Quartieren verzehrten die Tiere einerseits das für Winter gesammelte Futter, andererseits auchten sich die Pferde, Rindviehe, unter freiem Himmel ihr Futter. Diese Haltungsweise ist auch in den Jahren 1842, 1868, 1904—1909, 1932 und 1943 in denselben Gegenden noch feststellbar. Das Vorhandensein der uralten Formen schliesst aber die allgemeine Verbreitung der Stallviehzucht nicht aus. Dieser Tatbestand wird von den Verfassern durch Mitteilung von Angaben über Stallbau und Futtersammlung dokumentiert. Sie stellen fest, dass die Bauern aus dem Udvarhelyer Stuhl auch Ställe errichteten. Die Verfasser versuchen die Frage der Fütterung mit den Möglichkeiten des Dorfflorweidens und der Heuherstellung zu erforschen und stellen fest, dass von der Seite der Dorfgemeinschaft um die Heumahd und um die Möglichkeiten eines je längeren Weidens auf der Dorfflor, sowie den Schutz der Saat und die Interessen des Pflanzenbaus Sorge getragen wurde. In diesem Zusammenhang werden die Fragen des Weidens der Zugtiere im Sommer und während der Nacht, sowie die der Wintereiche- lung und der Schafzucht usw. untersucht.

Aus Schlussfolgerung wird von den Verfassern festgestellt, dass die Entwicklung, welche die Landwirtschaft Siebenbürgens im Laufe des XIV—XVI. Jhs. durchgemacht hat, eine beträchtliche ist. Dieser Entwicklung war aber ein langsamer Rhythmus eigen und sie verlief nicht geradlinig. Diese Tatsache geht auch aus dem Quellenmaterial des Stuhls Odorhei hervor. Dieses Material führt auch zu einer anderen Feststellung und zwar, dass in der feudalen Produktionsweise Siebenbürgens die Produktionsformen und die technischen Verfahren, die verschiedenen Niveaus sind, noch ziemlich lange Zeit nebeneinander bestehen können.

JEGYZETEK

1. L.: IMREH ISTVÁN és PATAKI JÓZSEF, Adatok Udvarhelyszék mezőgazdaságához (1570—1610): Aluta, I. k. Sepsiszentgyörgy, 1969. — Tanulmányunk valójában az idézett írás folytatása. Részletesebb kifejtését lásd a szerzőknek az Acta Musei Napocensis (VI. 1969) hasábjain megjelent dolgozatában: *Contribuții la studiul agriculturii transilvănene (1570—1610)*. 185—209.
2. Számításba kell vennünk a talajviszonyokat is. Udvarhelyszéki gyűjtéséből közli Kriza János, hogy itt: „A föld ojan bajjal ke' fel, Hogy két eke törött mán el”. (Vadrózsák, Bp., 1911. I. k. 83.)
3. Állami Levéltár, Kolozsvár. Udvarhelyszék levéltára. *Protocollum* (a továbbiakban: *Protoc.*) II/3, C. 43.
4. L. például Martonos falu súlyos adóját: *Protoc.* II/2, A. 93. — 1604-ben vallják, hogy az „ennek előtte való időkbén, mikor a székelységen az sok adószedés volt, igen meg szegényedett volt” a falu egyik lakosa és két ökrét kellett eladnia, hogy adóját rendezhesse. *Protoc.* II/3, C. 19—20. — A katonai terhekre csupán 1596-ból említettünk egy példát. Szabó János, zetelaki, látván „minemü hadas idő vagyon”, először Szentkirályban igyekszik kölcsönt szerezni, de ott nem kap és így „szász földön” kell keresnie („hogy az hadra pénzt szerezhessen”). *Protoc.* II/2, B. 2.
5. Nehéz néhány év szórványos adatai alapján az árvízviszonyokat megállapítani. Jellemzőképpen említjük, hogy a XVI. század végén egy paraszt házáért 28 foritott, egy hizott disznóért 10-et, egy lóért 17-et adnak.
6. L. LEHR, *Comerțul Țării Românești și Moldovei în a doua jumătate a secolului XVI și prima jumătate a secolului XVIII*. Studii și materiale de istorie medie. București, 1960. IV. 249.
7. *Protoc.* II/2, C. 55.
8. HANKÓ BÉLA, *Székely lovak*. Kvár, 1943. 15—21.
9. *Protoc.* II/1, H. 9. — L. SZABÓ T. ATTILA, *A gyermekló és rokonsága*. Klny. A kolozsvári Victor Babeș és Bolyai Egyetemek Közleményeiből, 1956. I. k. 1—2. sz. 235—251.
10. *Protoc.* II/2, B. 43.
11. BELÉNYESY MÁRTA, *Az állattartás a XIV. században Magyarországon*, Néprajzi Értesítő, 1956. 25.
12. *Protoc.* II/1, K. 119., II/3, A. 3.
13. *Székely Oklevéltár*. II. k. 329.
14. *Protoc.* II/4, A. 3.
15. *Protoc.* II/3, C. 19.
16. *Protoc.* II/2, C. 98. — V. ö. SÁNDOR BOKONYI, *Die Haustiere in Ungarn im Mittelalter auf Grund der Knochenfundel*. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. Bp., 1961. 91—92.
17. *Protoc.* II/2, D. 73 ; II/3, B. 11, C. 105, E. 242, 244.
18. *Protoc.* II/1, G. 55—56.
19. *Protoc.* II/1, G. 81, 244.
20. *Protoc.* II/3, C. 166.
21. *Protoc.* II/3, E. 227—28.
22. *Protoc.* II/1, G. 244. — I. Rákóczi György 1648-as rendelete juhászata ügyében a következő juhajtákat sorolja fel: erdélyi fehér juh, erdélyi fekete juh, lapos farkú, magyarországi és havasalföldi juh. (Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle. II. évf. (1895) 61.)
23. *Protoc.* II/2, B. 107.
24. *Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle*, I. évf. (1897), 20.
25. *Protoc.* II/1, F. 13. — A legrégebbnek tekinthető, 1549-beli pásztorfogadási feltételekre, I. SZABÓ T. ATTILA, *Daczó Máté fogarasi várnagy három levele Nádasdy*

- Tamáshoz.** Klny. Nyelv- és Irodalomtudományi Közlemények, VI. évf. (1862), 2. sz., 375—376. — L. még 1623-ból Bethlen Gábor utasítását: „egy sajtra 9 fejős juhot adjon az gyűjtő eleiben“, Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, I. évf. (1897), 20.
26. **Protoc.** II/1, E. 82.
 27. **Protoc.** II/3, D. 56.
 28. **Protoc.** II/3, E. 219 ; II/2, F. 14 ; II/4, A. 3.
 29. **Protoc.** II/1, C. 3 ; II/3, B. 1.
 30. **Protoc.** II/3, C. 100. — Egy másik tanú azt vallja, hogy Abosfalva és Lövété vitás erdejében: gyermekségemtől fogva eleget jártam itt „szettem makkot“, vágtam fát is stb. (Uo. 102).
 31. 1798-ban a hermányiaknál szokásos volt külön részt hagyni a közföldből a falu „Téli sertésinek“. 1803-ban ugyanott „a telelő rideg sertések“ Szent György napig az erdőn jártak. IMREH ISTVÁN, **Székelyföldi paraszti jegyzőkönyvek pásztorklási határozatai (1717—1928)**. Agrártörténelmi Szemle, Bp., 1959. 188.
 32. Bethlen Gábor idézett gazdasági utasításában azt parancsolja udvarbírájának, hogy „Moldovából az Neszter és Prut mellől, Havasalföldéből az Duna mellől igen jóféle öreg szőke disznókat vétessen 200 tenyészteni valókat, tavasszal jó kanokat is vagy 10 igen öregeket“, télire makkot, „gyümölcsöt“ sokat gyűjtessen nekik, ha pedig makk nem lenne, olyankor tatárkával (haricskával) zabbal is tartsa. Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, I. évf. (1897), 20.
 33. **Protoc.** II/1, C. 90, F. 59 ; II/2, E. 2.
 34. **Protoc.** II/2, C. 36—37 ; II/3, A. 84, E. 274.
 35. **Protoc.** II/4, B. 19. (1608).
 36. **Protoc.** II/1, G. 4. (1591-ben egy keresztúri „nemes“ családnak „egy Hosszu aszó nevű to helyek is vagyon“).
 37. **Protoc.** II/3, C. 65.
 38. **Protoc.** II/1, G. 203. (1598).
 39. **Protoc.** II/2, E. 35. (1599) ; II/3, A. 3.
 40. Imreh i.m. 188. — Igaz viszont az is, hogy amikor Bethlen Gábor 1623-ban fogarasi udvarbírájának istálló építésre utasítást ad, megjegyzi, hogy „az lovaknak **székely módon** állásokat kell csenálni... minden lóra egy-egy ölnyi helyt kelletik mérni az állás bevételeivel együtt“. Az istállók fejlettebb formái tehát a Székelyföldön már eléggé elterjedtek. Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle. Kvár, I. évf. (1897), 23.
 41. **Arta populară din Valea Jiului**. Szerk. N. Dunăre. București, 1963, 168—171.
 42. BÉLA GUNDA, **Zusammenhänge zwischen Hofanlage und Viehzucht in Siebenbürgen**. Viehzucht und Hirtenleben in Ostmitteleuropa. 243—281.
 43. **Édes anyaföldem**, Bp. 1920. II. k. 44.
 44. **Protoc.** II/2, B. 62.
 45. **Protoc.** II/1, I. 13.
 46. **Protoc.** II/1, G. 37.
 47. **Protoc.** II/1, G. 73 ; II/1, G. 38.
 48. L. **Székely falutörvény a mezei kártételek ellen 1581-ben**. Erdélyi Gazdaságtörténelmi Szemle, I. évf. (1897), 2—7. **Székely Oklevéltár**. IV. k. 300—303.
 49. **Protok.** II/3, D. 30.
 50. **Protoc.** II/3, D. 28—32 ; II/1, G. 14, K. 7. — 1606-ban a széki joghatóság előtt mondják el például a Márafalva és Remete községek közötti régi megállapodást: „ha a remetei marha találna jöni márafalvi széna fűben, a márafalvi ember benne találná, hajcsa ki belőle békességesen vissza az nyomásába a remeteiben, de ha búzában találta vagy zabbal, szabad be hajtani ...
Protoc. II/3, E. 89.
 51. **Protoc.** II/1, G. 38.

52. Imreh, i.m. 189.
53. Kriza Háromszéken és Erdővidéken jegyezte le a következő szöveget: „Erigy Pista hazal bé van a ló hajtva / A bjró udvarán szóll a pengő rajta / Az ojan legényétt nem adnék egy hagymát, / ki minden hajnalba keresi a lovát; / Szunyadós az ojan, lovát nem jól őrzi / . . .” (L. i.m. I. k. 228.) — V. ö. ERDÉLYI JÁNOS, *Népdalok és mondák*, Pest, 1846. 222.
54. *Protoc.* II/2, E. 11.
55. *Protoc.* II/1, K. 64.
56. *Uo.*, K. 74, 75.
57. *Uo.* 78.
58. *Uo.* 80.
59. *Uo.* 75. — 1599-ben egy másik tanúvallatás során ezeket mondják: „Az új kosárt pedig az hova csinálták a lengyelfalviak, mi birodalmunk vala, mind pedig a honnan beülték az ő disznójokat”. — Erdemes felfigyelni arra, hogy a „kosár”-ozás tehát a szakaszos, hálásos trágyázás már szokásban volt.
60. *Protoc.* II/1, F. 57; II/2, F. 209; II/3, E. 165. C. 59, 73; II/1, G. 8; II/3, C. 100.
61. *Székelyhonról*, Kvár, 1842. 97, 103.
62. ORBÁN BALÁZS, *A Székelyföld leírása*. Pest, 1868. I. k. 96.
63. *Székelyföldi esetek*. Bp., 1900. 57.
64. Közli FOLDES LÁSZLÓ, *Rideg ló tartás a székelyeknél*. Néprajzi Közlemények, Bp., III. évf. (1958). 1—2. sz. 33—34.
65. *I.m.* 35—37. — A szállásokra l. még: MÁRKOS ANDRÁS, *Homoródalmási szállások*. *Ethnographia*, 1958. 3. sz., 437—447.
66. *Recherches ethnographiques roumaines sur l'agriculture et la vie pastorale*. *Acta Ethnographia Academiae Scientiarum Hungaricae*. Bp., 1963. Tom. XII, Fasc. 1—2. 180—181. — *Powojenna dzialalnosc etnograficzna w Rumunii ze szczególnym uwzagednieniem badan zycia pasterskiegi*. *Etnografia*. Polska, Wrocław—Kraków—Warszawa, 1961. V. k. 314—329. — *Arta populară din Valea Jiului*. 455—458.
67. HENRI H. STAHL, *Contribuții la studiul satelor devălmășe românești*, București, 1958, I. 256.
68. Moldva és Havasalföld fejlődésével kapcsolatosan ugyanezt a megállapítást teszi P. P. Panaitescu, aki eléggé lassúnak tartja a XVIII. század végéig a fejlődést, ahhoz a lendülethez képest, amely a XVI. században kezdődött. (V. COSTACHEL, P. P. PANAITESCU, D. CAZACU, *Viața feudală în Țara Românească și Moldova* (sec. XIV—XVII), București, 1957. p. 39.)